

матеріали з архіву Короленка є істотною додатковою підставою атрибутувати Кибальчич переклад новели “В путах шайтана”, вміщений у журналі “Русская мысль”<sup>38</sup>.

Віктор Дудко (Київ)

<sup>38</sup> У відомих нині листах Кибальчич до Коцюбинського готему перекладання творів адресата не обговорювано – як, до слова, і її студію про письменника, написану 1904 р. російською мовою (про неї див.: *Кицюк С.* “...Як мені важко писати” // Літературна Україна – 1964. – № 72 (2041). – 22 верес. – С. 2). Невідомо, чи відповідну статтю було опубліковано

## СПАДЩИНА МАРКА ВОВЧКА НА КАВКАЗІ

Останні півтора року життя відомої української письменниці Марка Вовчка (Марії Олександрівни Вілінської, за першим чоловіком Маркович, за другим – Лобач-Жученко) минули у власному будиночку на хуторі Долинському<sup>1</sup> в околиці Нальчика на Кавказі. Михайло Дем’янович Лобач-Жученко готуючись вийти у відставку, у серпні 1905 р. придбав ділянку “600 квадратних сажнів” (чверть десятини, близько 27 соток) і подарував дружині. В кінці березня 1906 р. подружжя остаточно переїжджає у Нальчик, і поки зводиться їхній будинок живе в Анни Степанівни Єшевської, чия дачна садиба була неподалік. У серпні того ж року вони вселились у власний будинок Листи Марії Олександрівни, спогади сучасників свідчать про те, що їй дуже подобались місцевість і клімат цього передгір’я Кавказу, а “кабардинцы – очень добрый, по великодушию похожий на сказочный народ”<sup>2</sup>. Після смерті письменниці (10 серпня 1907 р.), згідно з заповітом, поховали її тут же в садибі, під старою грушею. Невдовзі на могилі було встановлено пам’ятник з написом «Марко Вовчок. Марія Александровна Маркович-Лобач. 28 іюля 1907 г.»<sup>3</sup>.

Родина Марії Олександрівни довгий час жила далеко від України і в побуті користувалася лише російською мовою (хочу листах Марка Вовчка, зокрема останнього періоду, рясніють вкраплення соковитих українських фразеологізмів), однак відчуття своєї причетності до культурний народу українського було безперечним і досить сильним. Особливо яскраво це виявилось, коли по смерті дружини М. Лобач-Жученко звернувся до В. Доманицького з пропозицією розібрати її архів і дав дозвіл на публікацію доти відомих творів.

Через якийсь час Михайла Дем’яновича почала непокоїти інша думка: що буде з могилою Марка Вовчка після його смерті? Хоча на ті часи безсумнівними були реалії “единой и неделимой” держави, однак у передгір’ях Кавказу культурне значення спадщини Марка Вовчка не мало, звичайно, ніякої ваги в порівнянні з його важливістю для українців. Розуміючи це і турбуючись про подальшу долю могили письменниці, якій судилося померти далеко від України, М. Лобач-Жученко зважився на оригінальний крок: вирішив заповісти хутір українському громадському товариству з умовою, щоб після його смерті це товариство дбало про могилу, і написав про це В. Доманицькому<sup>4</sup>,

<sup>1</sup> На межі XIX і XX ст. ця місцевість називалася за прізвиськом власниці землі – хутір Долинської згодом назва трансформувалась у “Долинський”, а з 1920-х рр. – Долинськ. Тепер входить у межі Нальчика, адміністративного центру Кабардино-Балкарії.

<sup>2</sup> Лист до Б. О. Марковича від 4–8 (17–21) жовтня 1905 р. // Листи Марка Вовчка. У 2 т. – К., 1984. – Т. 2. – С. 432.

<sup>3</sup> Див.: *Дорошкевич О.* Пам’яті Марка Вовчка // Глобус – 1927. – № 16 – Серпень. – С. 249.

якого дуже шанував. Уже 4 вересня 1908 р. львівська газета “Діло” надрукувала допис В. Доманицького “Цінний національний дар”<sup>5</sup>, де з пієтетом говориться про намір М. Лобача і широко цитується (у перекладі українською мовою) його лист: “Не знаю, чи здійсниться коли моя думка (що висловив я в першому листі до Вас з приводу смерті М. О.) про те, що згодом у приклонників її мабуть з’явиться бажання поховати її на Україні, а не на чужому їй Кавказі. В кожному разі клопоть землі, де вона прожила останні роки і дні життя, і саме місце, де вона похована тут, у Нальчику повинні бути в такому добромуладі, в якому зараз і будуть поки я сам постійно тут проживаю... Тому то я вважаю моральним обов’язком перед Україною заповідати сей участок з усією будівлею будинком в якому живуте пер, і з могилою, котрійсь українській інституції або товариству яке б оберігало могилу на будучетак само дбайливо, як я оберігав її тепер”<sup>6</sup>. У цьому ж листі М. Лобач-Жученко, говорячи про цілющий клімат Нальчика, який лікарі радять “для хорих на груді і серце”, навіть пропонував уже на найближче літо прийняти на помешкання “особу, яка має безпосереднє відношення до української письменницької братії та потребує лічитися гірським повітрям”, очевидно, маючи на увазі насамперед самого В. Доманицького, тяжко хворого на сухоти

“Таким чином, – закінчує публікацію В. Доманицький, – українське громадянство поруч з могилою Шевченка, котра покищо формально є власністю д. В. П. Науменка має як громадську власність могилу ще й другого великого свого письменника, Марка Вовчка, того, кого Шевченко звав своєю “донею”. Згодом, колись, коли кращі часи для українства настануть, певно українці перевезуть прах Марка Вовчка на Україну і, можливо, покладуть “доню” поруч “батька”, як і взагалі мабуть утворять Пантеон український на горі біля Канева<sup>7</sup>... Але покищо мусимо бути вдячні Вп. Михайлові Лобач-Жученкові за його цінний національний дар і можемо лишень побажати, щоб і інші наслідники великих діячів українських виявили хоч частину такої любові і пієтизму до дорогих і для них, і для усієї України небіжчиків”.

Як показали подальші події, “присвоєння” цієї могили українцями виявилось передчасним. За порадою В. Доманицького М. Лобач-Жученко порушив клопотання про спадок перед київською “Просвітою” і у липні 1909 р. отримав офіційну відповідь за підписами голови товариства “Просвіта” Є. Тимченка і секретаря М. Кривинюка про те, що “Загальний збір Товариства, вислухавши листа Вашого в сій справі, висловився, що догляд за дорогою для українців могилою Марка Вовчка вважає своїм моральним обов’язком і одночасно постановив: дорогий дар сей прийняти і висловити Вам щирю подяку”<sup>8</sup>. Однак вже на початку 1910 р. влада заборонила київську “Просвіту”, тому перед М. Лобачем знову постала та сама проблема. У серпні того ж року помер В. Доманицький. Не маючи більше особистих знайомих серед української інтелігенції, М. Лобач

<sup>4</sup> Оригінал цього листа (російською мовою) нам невідомий

<sup>5</sup> *Доманицький В.* Цінний національний дар // *Діло*. – Львів, 1908. – № 198. – 4 вересня (22 серпня). – С. 2–3; передрук цього матеріалу див.: Рада. – К., 1908. – № 195. – 26 серпня (8 вересня). – С. 1.

<sup>6</sup> Там само. – С. 2.

<sup>7</sup> Тепер з відстані у сто років, ці мрії українського патріота й культурногосподяча викликають гірке почуття невиправданих сподівань і марно втраченого століття нашої історії.

<sup>8</sup> Цит. за листом М. Лобача-Жученка до В. Доманицького від 16 липня 1909 р.: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 47. – Од. зб. 513. – Арк. 2. Оригіналу листа керівництва київської “Просвіти” до М. Лобача виявити не вдалося.

3 січня 1913 р. звертається листом до М. Грушевського відомого йому завдяки активній громадській діяльності, знову порушуючи питання про передачу у спадок своєї садиби під Нальчиком і про оформлення заповіту, “по которому хутор с могилою М[арии] А[лександровны] после моей смерти сделался бы достоянием не чуждого и лично мне родного края, о котором она думала до самой смерти”<sup>9</sup>. Окрім моральних мотивів, М. Лобач подає і комерційні аргументи на користь своєї пропозиції: “Должен сказать, что в виду проведения в Нальчик железной дороги, открытие которой ожидается этого года, ценность и доходность этого скромного имущества значительно возросла сравнительно с тем, что я писал правлению покойной “Просвіти” <...> Поэтому хуторок о котором хлопочу теперь уже стоит – с постройками и проч[им] – около 5–6 т[ысяч] руб[лей], и это имущество по своей доходности ближайшем будущем никак не может быть в тягость кому бы то ни было”<sup>10</sup>. М. Грушевський відповів одразу (його лист від 7 січня не зберігся, але про нього згадує у наступному листі М. Лобач-Жученко і це дає змогу приблизно реконструювати зміст відповіді). М. Грушевський обіцяв вирішити справу, а також просив назвати можливих довірених осіб жертводавця, попереджав, що ненадовго поїде до Львова. М. Лобач-Жученко відповів 28 лютого (всі дати за старим стилем) і, зокрема, детально інформував про цінні меморіальні меблі та невелику бібліотеку – все те, що він мав намір також заповісти українцям разом із садибою.

Останній відомий нам документ цього несподівано довготривалого процесу – недатований лист М. Грушевського з поміткою М. Лобача “Получено 14.ІІІ.013”<sup>11</sup>. Учений повідомляв, що він звертався до кількох українських громадських організацій. “Товариство прихильників української літератури, науки і штуки” не наважилось брати на себе таку відповідальність, натомість із вдячністю прийняло цей дар Українське наукове товариство у Києві. Як його голова, М. Грушевський підтвердив у листі, що це рішення було офіційно оформлено і внесено до книги протоколів. Очевидно, на той час усі національні організації у Російській імперії були під загрозою адміністративного переслідування і закриття, тому для певності, про всяк випадок М. Грушевський також назвав Наукове товариство імені Шевченка у Львові, яке б могло подбати про далеку могилу Марка Вовчка.

Перша світова війна та наступні події нашої історії перекреслили всі попередні плани. Як дізнаємося зі згаданої вже публікації О. Дорошкевича<sup>12</sup>, у ті бурхливі роки у садибі, яка стала муніципальною власністю, то розміщувались балкарські урядові установи, то орендували житло приватні особи. Доглянута раніше територія занепадала, була пошкоджена могила письменниці. Збираючи матеріали для вивчення життєвого і творчого шляху Марка Вовчка, О. Дорошкевич побував на Кавказі й на власні очі переконався у тому, що стан справ вимагає рішучих дій. Його доповідна записка до Академії наук примусила ворухнутися громіздку радянську бюрократичну машину. Народний комісаріат освіти УРСР порушив клопотання перед урядом Кабардино-Балкарії про впорядкування меморіальної садиби, облаштуванні там музею та будинку відпочинку для українських письменників, притім всі фінансові витрати для проведення цих робіт мав намір взяти на себе.

<sup>9</sup> Листування Михайла Грушевського – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто 2006. – Т. 3. – С. 462. – Серія “Епістолярні джерела грушевськознавства”.

<sup>10</sup> Там само.

<sup>11</sup> Там само. – 1997. – Т. 1. – С. 274.

<sup>12</sup> *Дорошкевич О.* Пам’яті Марка Вовчка // Глобус – 1927. – № 16 – Серпень. – С. 248–249.

У 1927 р. М. Грушевський публікацією в журналі “Україна” нагадав українській громадськості колізію з садибою письменниці, поставив питання про перенесення її праху в Україну<sup>13</sup>, однак на той час втілення ініціатив такого гатунку очевидно, було неможливим. За свідченням О. Дорошкевича, “тільки в дні двадцятиліття (з дня смерті письменниці. – Г. Б.) (1927) уряд Кабардино-Балкарської Автономної Области упорядкував цю могилу. Завдяки невтомній увазі Михайла Дем’яновича Лобача-Жученка ця могила дочекалася кращих днів”<sup>14</sup>. У тому ж 1927 р. помер М. Лобач-Жученко.

Не маємо інформації, що відбувалося з садибою в наступні 30 років, однак доля вберегла її від знищення. Аж у 1956 р. у меморіальному будинку було відкрито музей-бібліотеку ім. Марка Вовчка, 1957 р. на могилі встановлено погруддя письменниці. З 1978 р. тут – будинок-музей Марка Вовчка, в експозиції якого, зокрема, відтворено її кабінет, де зібрано особисті речі. На подвір’ї у 1978 р. встановлено пам’ятник роботи В. Фещенка.

*Галина Бурака (Київ)*

<sup>13</sup> *Грушевський М.* Невиконане побажання Марка Вовчка // Україна – 1927. – № 3. – С. 143–144.

<sup>14</sup> *Дорошкевич О.* Марко Вовчок // Марко Вовчок Твори. У 4 т. – К.; Харків, 1928. – Т. 4. – С. 236.

### ЛІТНІ ВАКАЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У КРИВОРІВНІ

“Криворівня мене так зачарувала, що я цілий рік тільки й марив про неї, навіть у сні бачив її”, – подібно до Михайла Коцюбинського так само своє захоплення чи то подумки, чи то вголос, чи на папері повторювали сотні відвідувачів цього дивовижного місця, побувавши там уперше<sup>1</sup>. Неповторні відчуття Криворівні, швидкоплинного зважливого Черемоша живуть і в мені, авторці цієї невеличкої розвідки. Ці враження дали зрозуміти, чому, незважаючи на безкінечні дощі, повені, різні природні негаразди й цютливе сонечко сюди щороку зліталася українська інтелігенція з усіх куточків Наддніпрянщини і Наддністрянщини. Щоб це зрозуміти, треба бодай один раз побувати в Криворівні.

М. Грушевський вперше досягнув чари Криворівні в 1902 р. Вірогідно, яскраві розповіді про це неповторне місце його колег по НТШ та співредакторів “Літературно-наукового вісника” І. Франка та В. Гнатюка, які відкрили цю красу наприкінці XIX ст., спонукали і Михайла Сергійовича відвідати Гуцульщину. Цей візит зафіксував у своїх спогадах місцевий парох Олекса Волянський, який відтоді став добрим приятелем львівського професора і посередником у вирішенні його майнових справ. Саме спогади О. Волянського та його листи до М. Грушевського зберегли відомості щодо придбання

<sup>1</sup> Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 7. – Од. зб. 508 (лист М. Коцюбинського до М. Грушевського від 19 червня 1911 р.).

<sup>2</sup> Листи О. Волянського до М. Грушевського див.: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393; Спр. 379. Від 1902 р. М. Грушевський заприятелював також з учителем з довколишнього села Голови, відомим збирачем фольклорно-етнографічних матеріалів Лукою Гарматієм (1866–1924). Збережені листи засвідчують, що Лука допомагав комплектувати власну мистецьку збірку М. Грушевського Музей НТШ гуцульськими старожитностями (листи М. Грушевського до Л. Гарматія зберігаються в Центральному державному історичному музеї України у Львові (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2259; зворотні листи: ЦДАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 406).